

Inhoud

Proloog VII

- 0.1 Inleiding VII
- 0.2 Tijd voor tijd VIII
- 0.3 De praktijk: biologisch, dagelijks en historisch tijdsbesef X
- 0.4 Hoe ontwikkelen kinderen historisch tijdsbesef? XIV

1. Tijd van jagers en boeren 1

- 1.1 Het didactische aspect: de lesvoorbereiding 2
 - 1.1.1 De onderdelen van een lesbeschrijving 2
- 1.2 De achtergrondinformatie: Tijd van jagers en boeren (tot 3000 v.Chr.) 6
 - 1.2.1 Jager-verzamelaars in het huidige Nederland 8
 - 1.2.2 Jagers en verzamelaars in onze streken: de Rendierjagers, 12.000 jaar geleden 9
 - 1.2.3 De eerste landbouwers: Midden-Oosten 11
 - 1.2.4 De eerste boeren: Bandkeramiekers en Hunebedbouwers 12
 - 1.2.5 De eerste steden (ca. 4000 v.Chr.) 14
 - 1.2.6 Van steentijd naar bronstijd (2100 v.Chr. - 700 v.Chr.) 16
 - 1.2.7 IJzertijd (700 v.Chr. - 50 v.Chr.) 17
- 1.3 De les- en verwerkingssuggesties 19
 - 1.3.1 Lessen met behulp van de achtergrondinformatie 19
 - 1.3.2 Aanvullende suggesties 19
 - 1.3.3 Geschiedenis en de andere vakken 21

2. Tijd van Grieken en Romeinen 27

- 2.1 Het didactische aspect: de lessencyclus 28
- 2.2 De achtergrondinformatie: Tijd van Grieken en Romeinen (3000 v.Chr. - 500 n.Chr.) 32
 - 2.2.1 De Griekse stadstaten 32
 - 2.2.2 De Grieken en hun goden 34
 - 2.2.3 Het Griekse denken 36
 - 2.2.4 De oorsprong van de Olympische Spelen (776 v.Chr. - 393 n.Chr.) 37
 - 2.2.5 Grieken en competitie 40
 - 2.2.6 Literatuur 41
 - 2.2.7 De Griekse nalatenschap 41
 - 2.2.8 De stichting van Rome, de koningstijd (753 v.Chr.-508 v.Chr.) 42
 - 2.2.9 Het bestuur van de republiek (508 v.Chr.-31 v.Chr.) 42
 - 2.2.10 De keizertijd (31 v.Chr.-476/1453 n.Chr.) 44
 - 2.2.11 Het ontstaan van het christendom 45
 - 2.2.12 Gebiedsuitbreiding in de keizertijd 46
 - 2.2.13 Rome, de stad en Romeinse stedenbouw 46
 - 2.2.14 Sociale indeling 48
 - 2.2.15 Vrije tijd 49
 - 2.2.16 Romeinen in Nederland: de verovering van Noord-Europa 51
- 2.3 De les- en verwerkingssuggesties 55
 - 2.3.1 Lessuggesties vanuit de achtergrondinformatie 55
 - 2.3.2 Aanvullende lessuggesties 55
 - 2.3.3 Geschiedenis en de andere vakken 57

3. Tijd van monniken en ridders 63

- 3.1 Het didactische aspect: verhalen en jeugdliteratuur gebruiken 64
 - 3.1.1 Het belang van verhalen 64
 - 3.1.2 Jeugdliteratuur 65
- 3.2 De achtergrondinformatie: Tijd van monniken en ridders (500-1000) 68
 - 3.2.1 Ontstaan feodalisme 68
 - 3.2.2 Karel de Grote (768-814) 69
 - 3.2.3 Germaanse goden en christendom 72
 - 3.2.4 Herstel van de handel: Dorestad 77
 - 3.2.5 De wereld buiten het Karolingische rijk 78
 - 3.2.6 De opkomst van een nieuwe religie: de islam 82
- 3.3 De les- en verwerkingssuggesties 86
 - 3.3.1 Vanuit de achtergrondinformatie 86
 - 3.3.2 Aanvullende lessuggesties 86
 - 3.3.3 Geschiedenis en de andere vakken 87

4. Tijd van steden en staten 91

- 4.1 Het didactische aspect: verwerking: vragen, opdrachten en toetsen maken 92
- 4.2 De achtergrondinformatie: Tijd van steden en staten (1000-1500) 96
 - 4.2.1 De middeleeuwse maatschappij 96
 - 4.2.2 De ridder 98
 - 4.2.3 Het kasteel 100
 - 4.2.4 Voedsel 104
 - 4.2.5 De rol van de kerk 105
 - 4.2.6 Het ontstaan van de middeleeuwse stad 108
 - 4.2.7 'De Lage Landen'-politiek in de tijd van steden en staten 115
 - 4.2.8 De Lage Landen en de Bourgondiërs 117
- 4.3 De les- en verwerkingssuggesties 120
 - 4.3.1 Lessen met behulp van de achtergrondinformatie 120
 - 4.3.2 Aanvullende lessuggesties 120
 - 4.3.3 Geschiedenis en de andere vakken 121

5. Tijd van ontdekkers en hervormers 125

- 5.1 Het didactische aspect: jaartallen en tijdbalken 126
- 5.2 De achtergrondinformatie: Tijd van ontdekkers en hervormers (1500-1600) 132
 - 5.2.1 De wereld is plat? 132
 - 5.2.2 Portugezen: de voorlopers 132
 - 5.2.3 Zoektochten over zee 134
 - 5.2.4 Nederlanders overzee 136
 - 5.2.5 De Nederlanden als deel van het rijk van Karel V (1500-1558) 137
 - 5.2.6 Karel en het geloof 137
 - 5.2.7 Karel V en de Nederlanden 141
 - 5.2.8 Filips II (1555-1598) 142
 - 5.2.9 De Nederlanden en de Oranjes 143
 - 5.2.10 Oplopende spanningen 143
 - 5.2.11 Het opkomend verzet (1559-1572) 144
 - 5.2.12 Oplaaierend verzet 145
 - 5.2.13 De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, Maurits, Van Oldenbarnevelt en de Republiek (1588-1609) 149

- 5.3 De les- en verwerkingssuggesties 152
 - 5.3.1 Lessen met behulp van de achtergrondinformatie 152
 - 5.3.2 Aanvullende lessuggesties 152
 - 5.3.3 Geschiedenis en de andere vakken 154
 - 6. Tijd van regenten en vorsten 157**
 - 6.1 Het didactische aspect: historisch denken 158
 - 6.1.1 Historisch denken en redeneren, een definitie 158
 - 6.1.2 Historisch denken en redeneren in de lespraktijk 161
 - 6.2 De achtergrondinformatie: Tijd van regenten en vorsten (1600-1700) 163
 - 6.2.1 De Gouden Eeuw: bloeiende economie, de handel 163
 - 6.2.2 De VOC 166
 - 6.2.3 De WIC en de slavenhandel 168
 - 6.2.4 Sociale veranderingen 170
 - 6.2.5 De burgerij; een brede groep 171
 - 6.2.6 De bezitlozen: het volk en het grauw 171
 - 6.2.7 Vrouwen 173
 - 6.2.8 Politieke ontwikkelingen: een machtige republiek 173
 - 6.2.9 Schilderkunst en wetenschap 17e eeuw 179
 - 6.3 De les- en verwerkingssuggesties 186
 - 6.3.1 Lessen met behulp van de achtergrondinformatie 186
 - 6.3.2 Aanvullende lessuggesties 186
 - 6.3.3 Geschiedenis en de andere vakken 188
 - 7. Tijd van pruiken en revoluties 193**
 - 7.1 Het didactische aspect: methoden, een moeilijke keuze 194
 - 7.1.1 De individuele leerkracht 194
 - 7.1.2 Een methode kiezen 194
 - 7.1.3 Methodes in soorten 194
 - 7.1.4 Wel of geen methode? 196
 - 7.1.5 Belang van de leerkracht 196
 - 7.2 De achtergrondinformatie: Tijd van pruiken en revoluties (1700-1800) 198
 - 7.2.1 De economische ontwikkeling 198
 - 7.2.2 Naar het einde van de Republiek 201
 - 7.2.3 De Franse Revolutie (1789) 207
 - 7.2.4 Pruikestijd: culturele aspecten 208
 - 7.3 De les- en verwerkingssuggesties 212
 - 7.3.1 Lessen met behulp van de achtergrondinformatie 212
 - 7.3.2 Aanvullende lessuggesties 212
 - 7.3.3 Geschiedenis en de andere vakken 212
 - 8. Tijd van burgers en stoommachines 217**
 - 8.1 Het didactische aspect: cultureel erfgoed en omgevingsonderwijs 218
 - 8.1.1 Zoekwijzer 219
 - 8.1.2 De praktijk 222
 - 8.1.3 Musea 222
 - 8.2 De achtergrondinformatie: Tijd van burgers en stoommachines (1800-1900) 224
 - 8.2.1 Napoleon Bonaparte (1769-1821) 224
 - 8.2.2 Lodewijk Napoleon en het Koninkrijk Holland (1806-1810) 226
 - 8.2.3 Het Koninkrijk der Nederlanden 228
 - 8.2.4 De groei van de parlementaire democratie: kiesrecht 232
 - 8.2.5 De economische ontwikkeling: de industriële revolutie 234
 - 8.2.6 Kinderarbeid 236
 - 8.2.7 Modern imperialisme in de 19e eeuw 238
 - 8.2.8 Uitvindingen en ontdekkingen 240
 - 8.2.9 Invloed op dagelijks leven in 21e eeuw 241
 - 8.3 De les- en verwerkingssuggesties 243
 - 8.3.1 Vanuit de achtergrondinformatie 243
 - 8.3.2 Aanvullende lessuggesties 243
 - 8.3.3 Geschiedenis en de andere vakken 245
 - 9. Tijd van wereldoorlogen 249**
 - 9.1 Het didactische aspect: beeld 250
 - 9.2 De achtergrondinformatie: Tijd van wereldoorlogen (1900-1950) 256
 - 9.2.1 De Eerste Wereldoorlog 256
 - 9.2.2 De bruisende jaren twintig: de economische ontwikkeling en de economische wereldcrisis 260
 - 9.2.3 De Tweede Wereldoorlog 263
 - 9.2.4 Dekolonisatie. Indonesië, 1945-1949: een kolonie vecht zich vrij 272
 - 9.2.5 De prijs van de oorlogsjaren 1945-1950 273
 - 9.3 De les- en verwerkingssuggesties 275
 - 9.3.1 Vanuit de achtergrondinformatie 275
 - 9.3.2 Aanvullende lessuggesties 275
 - 9.3.3 Geschiedenis en de andere vakken 277
 - 10. Tijd van televisie en computer 281**
 - 10.1 Het didactische aspect: wetenschap en technologie met familiegeschiedenis als voorbeeld 282
 - 10.1.1 W&T of niet: onderzoek je familiegeschiedenis 284
 - 10.1.2 De waarde van je familie als bron voor het verleden 286
 - 10.2 De achtergrondinformatie: Tijd van televisie en computer (1950-heden) 288
 - 10.2.1 Sociaal economische ontwikkelingen: industrialisatie, verstedelijking, ontkerkelijking en jeugdcultuur 288
 - 10.2.2 Cultureel-politieke veranderingen in Nederland van 1950 tot nu 293
 - 10.2.3 De politiek in Nederland: jaren '70-heden 294
 - 10.2.4 Immigratie is van alle tijden 298
 - 10.2.5 Internationaal perspectief. De inrichting van de naoorlogse wereld: theorie en praktijk 300
 - 10.2.6 Internationale strijd tegen het terrorisme 302
 - 10.2.7 Nederland en Europa: van gulden naar euro 304
 - 10.2.8 Dekolonisatie: Caribisch gebied 304
 - 10.2.9 Ten slotte 306
 - 10.3 De les- en verwerkingssuggesties 307
 - 10.3.1 Lessen met behulp van de achtergrondinformatie 307
 - 10.3.2 Aanvullende lessuggesties 307
 - 10.3.3 Geschiedenis en de andere vakken 308
- Dankwoord 313**
- Bijlagen 314**
 Bijlage 1: Kennisbasis geschiedenis op de Pabo 315
 Bijlage 2: Kerndoelen Oriëntatie op jezelf en de wereld 320
- Literatuurlijst 322**
Beeldcolofon 323
Index 326

Tijd van JAGERS en BOEREN

(tot 3000 v. Chr.)

In dit hoofdstuk komen aan de orde:

- Het didactisch aspect: de lesvoorbereiding
- Een overzicht van de Tijd van jagers en boeren
- Lessuggesties

Canonitem

- Hunebedbouwers: *Vroege landbouwers*

Kenmerkende aspecten

Basisonderwijs:

- De levenswijze van jagersverzamelaars
- Het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen

Voortgezet onderwijs:

- Het ontstaan van de eerste stedelijke samenlevingen

1.1 Het didactische aspect: de lesvoorbereiding

2

en lesvoorbereiding maak je om van tevoren zoveel mogelijk vat te krijgen op het onderwerp en daarmee indirect op de groep waaraan je les gaat geven. Hoe beter je de inhoud en organisatie van je les hebt voorbereid, hoe meer aandacht je tijdens je les kunt besteden aan andere zaken. Zo krijg je meer grip op de situatie. Een goed overdachte les is de opstap naar een geslaagde les. Hoe beter je je voorbereidt, hoe flexibeler je kunt zijn als de omstandigheden dit vragen.

Elke pabo hanteert verschillende voorbereidingsmodellen en bijbehorende formulieren om studenten de kunst van het lesgeven te leren. In dit didactische aspect lees je daarom met name aspecten van het voorbereiden van een goede geschiedenisles. De besproken onderdelen vind je in alle lesvoorbereidingsmodellen terug.

Een specifieke moeilijkheid voor geschiedenisonderwijs is dat je zonder kennis van het onderwerp geen les kunt geven of onzin gaat vertellen. Vandaar dat er voor het voorbereiden van een geschiedenisles veel aandacht moet zijn voor de achtergrondinformatie en de omzetting daarvan in leerinhouden. Eerst moet je kennis van je onderwerp hebben, dan moet je het lesdoel voor ogen hebben en pas dan ga je beschrijven hoe je deze kennis zo aantrekkelijk mogelijk denkt over te brengen. De verschillende didactische aspecten die daarbij een rol spelen vind je steeds in de eerste paragraaf van elk hoofdstuk in dit boek. Kijk daar dus voor aanvullende informatie. Voor een geschiedenisles focus je behalve op de al genoemde vakinhoud op:

- Hoe plaats je het onderwerp in de tijd? (zie het didactische aspect (DA) van paragraaf 5.1, over tijdbalken en jaartallen)
- Welke beeldvormers zet je in? (DA hoofdstuk 9 en Proloog)
- Welke bronnen zet je in? (DA paragraaf 6.1 en Proloog)
- Vanuit welke invalshoek benader je het onderwerp? (DA paragraaf 2.1)
- Welke verwerking kies je? (o.a. DA hoofdstuk. 4.1)
- Hoe ontwikkel je het historisch tijdsbesef van kinderen? (Proloog)
- Hoe laat je kinderen historisch denken en redeneren? (DA paragraaf 6.1)
- Hoe sluit ik in deze les aan bij de kerndoelen? (Proloog)

Vorbereidingen voor het vak geschiedenis zijn over het algemeen erg uitgebreid. Daar zijn meerdere redenen voor. Als student ben je met elke geschiedenisles die je voorbereidt je algemene kennis aan het uitbouwen. Een goede voorbereiding geeft je zelfvertrouwen. Bovendien weet je (en de klassenleerkracht en de opleidingsdocent die je lesvoorbereiding onder ogen krijgen ook) hierdoor ook dat je je bronnen echt hebt vergeleken en boven de stof staat.

Ook kun je goed uitgewerkte lessen later opnieuw gebruiken. Zeker in de beginjaren van je onderwijsloopbaan zul je veel profijt hebben van eerder gemaakte voorbereidingen die zó helder zijn uitgeschreven, dat zij na herlezing meteen weer bruikbaar zijn. Sla daarnaast ook altijd de gehanteerde bronnen op.

1.1.1 De onderdelen van een lesbeschrijving

In een (geschiedenis)les kun je de volgende onderdelen onderscheiden:

- algemene gegevens
- beginsituatie
- doelstellingen
- praktische voorbereiding (materialen, literatuur, bronnen)
- aanbieding (didactische aanpak/leerlingactiviteiten)
- achtergrondinformatie (leerinhouden)
- evaluatie en/of reflectie
- conclusie

Deze lijst kun je gebruiken als afvinklijst. Als je een voorbereiding maakt, kun je nagaan of al deze onderdelen erin voorkomen. Zoals al eerder beschreven, hanteer je het lesvoorbereidingsformulier van je opleiding. Een aantal onderdelen wordt hier specifiek uitgewerkt.

a. Algemene gegevens

Hier vermeld je de gegevens van de school, de groep, de groeps grootte, naam van de groepsleerkracht, datum en indien nodig extra informatie over de school.

b. Beginsituatie

Hierbij beschrijf je wat de kinderen al aan kennis en vaardigheden hebben opgedaan. Je geeft aan of je:

- voortborduurt op zaken die zij al gehad hebben;
- terugkomt op een moeilijkheid;
- probeert een aanknopingspunt te vinden voor iets nieuws.

Een combinatie van bovenstaande punten is natuurlijk ook mogelijk.

Vaak schrijven studenten het volgende op bij de beginsituatie: 'De leerlingen hebben nog niets van het onderwerp gehad.' Dat is fout. Van de meeste onderwerpen hebben zij nog niets gehad in schoolverband! Dat is maar goed ook, anders zouden wij de kinderen alleen maar vervelen. Bij een beginsituatie geef je juist aan waar je op aansluit. Vergis je niet, de kinderen hebben al heel erg veel kennis opgedaan over geschiedenis, vooral door games, acties van supermarkten, speelgoed en films, en televisie. Ze hebben daarvoor bijvoorbeeld al een beeld van een mummie (een griezel!) of een Viking (een rouwdouwer!). De kunst is daar gebruik van te maken bij het ontwerpen van je les.

In de praktijk zal het ook vaak voorkomen dat jij eigenlijk een vierde of een tiende les uit een serie geeft. Stel, je krijgt de opdracht om Karel de Grote te behandelen. In de methode is daar al het nodige aan voorafgegaan. Dit zet je dan kort in je beginsituatie, zodat jij weet waar je op aansluit en welke voorkennis verwacht mag worden.

Het is voor jezelf heel belangrijk dat je goed weet wat de beginsituatie is. Hoe concreter je opdracht (je beginsituatie) door de klassenleerkracht of pabodocent geformuleerd is, hoe doelgerichter jij je kunt voorbereiden. Een voorbeeld. Je krijgt de opdracht 'Doe volgende week maar het kasteel.' Zo'n les kan gaan over:

- de bouw van een kasteel;
- een belegering;
- het interieur van een kasteel;
- wie er leven op een kasteel;
- het ontstaan van het kasteel, enzovoort.

Is het de bedoeling dat je dit allemaal in één les doet? Of moet je beginnen met de bouw? In het tweede geval is het zoeken naar informatie en het samenstellen van je les veel eenvoudiger. Vraag dus altijd aan de klassenleerkracht wat precies de bedoeling is, anders krijg je opdrachten als: 'doe maar de Tweede Wereldoorlog', of 'de middeleeuwen zijn wel leuk'. Bovendien is het handig te weten hoe de geschiedenislessen over het algemeen worden gegeven en ervaren door de groep. Door vooraf goede vragen te stellen krijg je bovendien zicht op de visie van de leerkracht op het vak.

c. Doelstellingen

Dit onderdeel wordt door de meeste studenten, zeker in het begin, als veruit het moeilijkst ervaren. Helder geformu-

leerde doelstellingen geven je lesvoorbereiding richting. Technisch gezegd komt dat neer op het formuleren van lesdoelstellingen in termen van concreet meetbaar leerlinggedrag. Ook in andere lessen op de pabo zal hier aandacht aan worden besteed, bijvoorbeeld doordat je bij de pedagogieklessen oefent in het SMART formuleren van lesdoelen (SLO, 2011, www.slo.nl):

- Specifiek:** Het leerdoel is in termen van concreet gedrag beschreven. In het geval van geschiedenisonderwijs in concreet geformuleerde vakinhoudelijke doelen.
- Meetbaar:** Het leerdoel is meetbaar, dat wil zeggen, het behalen ervan valt te beoordelen aan de hand van vooraf te stellen criteria.
- Acceptabel:** Het leerdoel is voor leerlingen en docenten de moeite waard.
- Realistisch:** Het doel is haalbaar, niet te laag of te hoog gegrepen en sluit aan op de zone van naaste ontwikkeling van de doelgroep.
- Tijdgebonden:** Het doel is binnen een bepaalde tijd te bereiken en voorzien van een deadline.

Deze methodiek is ontleend aan het bedrijfsleven en niet altijd toepasbaar in onderwijssituaties. Niet alle doelen zijn bijvoorbeeld altijd direct voor iedereen te realiseren, maar het kan wel zinvol zijn eraan te werken. Bovendien is het heel lastig om bij een concept als historisch denken en redeneren bijvoorbeeld empathie te toetsen.

De *kerndoelen voor het basisonderwijs 2006* voor het vakgebied geschiedenis op de basisschool zijn uiteraard richtinggevend voor je lessen. Deze zijn onder de ietwat verwarrende kop *Oriëntatie op jezelf en de wereld* te vinden als kerndoel 38 tot en met 53. Je vindt de TULE-kerndoelen als bijlage achter in dit boek. Verder wordt er ook van studenten verwacht dat ze hun persoonlijke doelstellingen of leerdoelen omschrijven. We richten ons allereerst op het formuleren van lesdoelen voor de leerlingen. Deze zijn te verdelen in:

- *Cognitieve doelstellingen:* Welke begrippen en structuren moeten de kinderen naar aanleiding van de les(sen) kennen? Bijvoorbeeld: de leerlingen kunnen de volgende onderdelen van het kasteel (kantelen, donjon, weergang, gracht, et cetera) benoemen. Of: de leerlingen kennen de volgende gebeurtenissen uit het leven van Mohammed: huwelijk, bezoek van de engel 610, vlucht uit Medina 622, bezoek Mekka en overlijden 632.
- Je maakt de doelstelling 'smart' door bijvoorbeeld toe te voegen dat ze dit op het werkblad kunnen invullen.

- *Doelstellingen op vaardigheidsniveau:* Wat moeten de leerlingen naar aanleiding van de les(sen) kunnen? Bijvoorbeeld het hanteren van een tijdbalk. Of: de leerlingen kunnen het huidige staatsbestel vergelijken met dat van de 17e eeuw en overeenkomsten en verschillen aangeven. Of: de leerlingen kunnen de afgebeelde voorwerpen plaatsen in het juiste tijdvak en de voorwerpen op een tijdbalk de juiste plaats geven.
- *Product- en procesdoelen:* Op veel lesvoorbereidingsformulieren van pabo's wordt een onderscheid gemaakt tussen product- en procesdoelen. Voor een goede omschrijving van het productdoel, zie hierboven. Met procesdoel voor het vakgebied Geschiedenis wordt de doelstelling op langere termijn bedoeld. Zaken als 'het ontwikkelen van historisch tijdsbesef', 'historisch redeneren' of 'het zien van continuïteit en verandering in de geschiedenis' leer je nu eenmaal niet in één les. Overigens kan het heel goed zijn dat je ondertussen in je les werkt aan een algemener procesdoel zoals 'samenwerken' of 'het kunnen hanteren van opzoekstrategieën'. Formuleer echter ook altijd een vakspecifiek procesdoel voor het vak Geschiedenis.
- *Persoonlijke doelstellingen:* Hiermee worden de eigen leerdoelen van de student bedoeld. Je neemt je voor om je in een bepaalde les te richten op een werkvorm die je nog niet zo goed afaat. Zo'n persoonlijk lesdoel kan zijn 'Ik probeer boeiend te vertellen door meer variatie in mijn stemgebruik'. Of: 'Ik zorg voor meer interactie door tijdens het leergesprek ook individuele vragen aan leerlingen te stellen.'

Met je onderwijs beoog je niet zelden (bewust of onbewust) ook gedragvormend bezig te zijn. Ook dit kun je in doelstellingen duidelijk maken. Een goed voorbeeld hiervan is of je bij een groep met ordeproblemen kiest voor al dan niet samenwerken. Omdat het hier vooral om een specifiek onderwijskundig probleem gaat, laten wij deze categorie verder buiten beschouwing.

d. Praktische voorbereiding (materialen, literatuur, bronnen)

Bij dit onderdeel beschrijf je kort welke acties je hebt ondernomen om deze les te kunnen geven.

- Vermeld al je informatiebronnen. Op de meeste pabo's moet dit volgens de APA-richtlijnen. In de literatuurlijst van dit boek vind je voorbeelden van de juiste APA-notering. Je bronnen zijn bijvoorbeeld:
 - de basisschoolmethode (indien van toepassing)
 - informatieve jeugdliteratuur
 - websites (Hanteer altijd meerdere websites en schat in hoe betrouwbaar de maker is.)
 - filmpje
- Je beschrijft de leermiddelen die je gaat gebruiken. Wat moet je doen voor de organisatorische voorbereiding? Controleer vooraf of het geluid ook afspeelt bij het filmpje dat je in je Prezi of Powerpoint aan het begin van je les wilt laten zien, zorg voor voldoende kopietjes en ga na of de methodeboeken niet in een andere klas hoeven te worden opgehaald. Wil je dat de kinderen iets meenemen, dan moeten zij en eventueel hun ouders dat tijdig weten. Wellicht moet je iets bij een instantie ophalen of bij je oma. Ook de lege blaadjes, viltstiften, blaadjes, et cetera moeten klaarliggen.

e. Aanbieding (didactische aanpak, leerlingactiviteit)

Hier komt een beschrijving van de manier waarop je denkt dat de les moet gaan verlopen.

- Lesonderdelen: geef een opsomming van de lesonderdelen. Orden de activiteiten in werkvormen, bijvoorbeeld introductie, voorlezen, verhaal, gesprek, filmfragment bekijken, discussie, rollenspel, collage. Beschrijf de activiteiten zó duidelijk, dat ze ook door een ander uit te voeren zijn. Streef ernaar dat de kinderen tijdens de les ook altijd (deels) zelfstandig aan het werk zijn. Dat maakt het namelijk ook mogelijk dat je je in een combinatieklas tijdens het zelfstandig werken van de ene groep bezig kunt houden met de andere groep.
- Zorg dat de basis van je les verloopt volgens het stramen: inleiding - kern - afsluiting. Uiteraard kun je hier eindeloos mee variëren in de loop van de tijd.
- Organisatie: de organisatie behelst de groeperingsvorm of de rolverdeling tijdens een les. Geef je de les bijvoorbeeld aan de hele klas? Of geef je eerst een opdracht aan groepjes? Doe je deze les met maar één groep? Bied je de les aan als 'zelfstandig werken'? Individueel of in groepen? Dit is slechts een opsomming van de meest voorkomende situaties, je kunt zelf natuurlijk ook een nieuwe organisatievorm bedenken.
- De tijdsduur: heel belangrijk voor het goed laten verlopen van je lessen is een goede tijdsplanning. Later in je eigen groep zul je niet altijd zoveel tijd krijgen voor één les als leerkrachten je nu vaak geven. Leren plannen en schatten is dus van belang. Geef hier daarom aan hoe lang de onderdelen van een les naar jouw idee gaan du-

ren. Zet bij de onderdelen de geschatte tijd, bijvoorbeeld:

- inleidend klassengesprek 5 minuten,
- opdracht in tweetallen maken 10 minuten,
- klassikaal nabespreken 10 minuten,
- naspelen 10 minuten.

f. Achtergrondinformatie (leerinhouden)

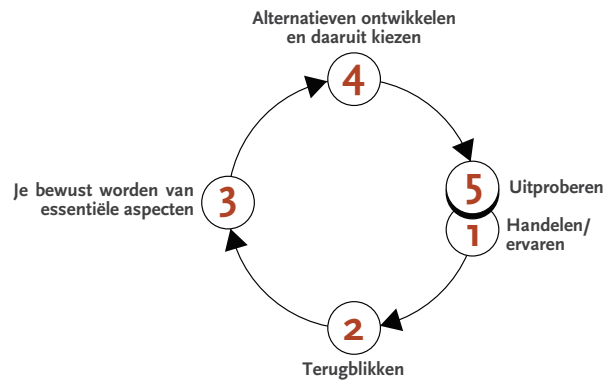
Bij dit onderdeel geef je een overzicht van de kennis die volgens jou noodzakelijk is om deze les te geven. Deze informatie moet van voldoende vakinhoudelijke kwaliteit zijn. Zo voel je je zeker genoeg om de meeste vragen van de klas te kunnen beantwoorden. Je zorgt er door deze inhoudelijke voorbereiding voor dat je boven de stof staat. Over het algemeen zal de achtergrondinformatie een bijlage bij het lesvoorbereidingsformulier zijn, met vermelding van de gebruikte bronnen.

Bij dit onderdeel is het belangrijk de inhoud van de achtergrondinformatie en de beschrijving van de aanbieding van je les goed gescheiden te houden. Bij het eerste onderdeel plaats je alleen de feitelijke informatie en bij het tweede de onderwijskundig-didactische aanbieding.

g. Evaluatie en/of reflectie

Bij de evaluatie geef je aan in hoeverre de gestelde doelen zijn bereikt. Je schrijft op hoe de les verliep en waar je zaken anders of beter had kunnen doen. Je neemt ook de reacties en het werk van de kinderen mee in je evaluatie.

Het kan ook zijn dat de opleiding je vraagt wat diepgaander na te denken over de gegeven les(sen) door een reflectieverslag te schrijven. Over het algemeen wordt daarmee bedoeld dat je systematischer nadenkt over je handelen. De achterliggende gedachte is dat je hiermee jezelf verder ontwikkelt, doordat je je meer bewust wordt van je handelen. Gebruik hiervoor een reflectiemodel, zoals dat van Korthagen in figuur 1.1 zodat je daadwerkelijk systematisch al je stappen overdenkt. Wellicht wordt op jouw pabo een ander reflectiemodel gehanteerd.

Figuur 1.1 Reflectiemodel van Korthagen.

Bron: Korthagen & Vasalos (2002)

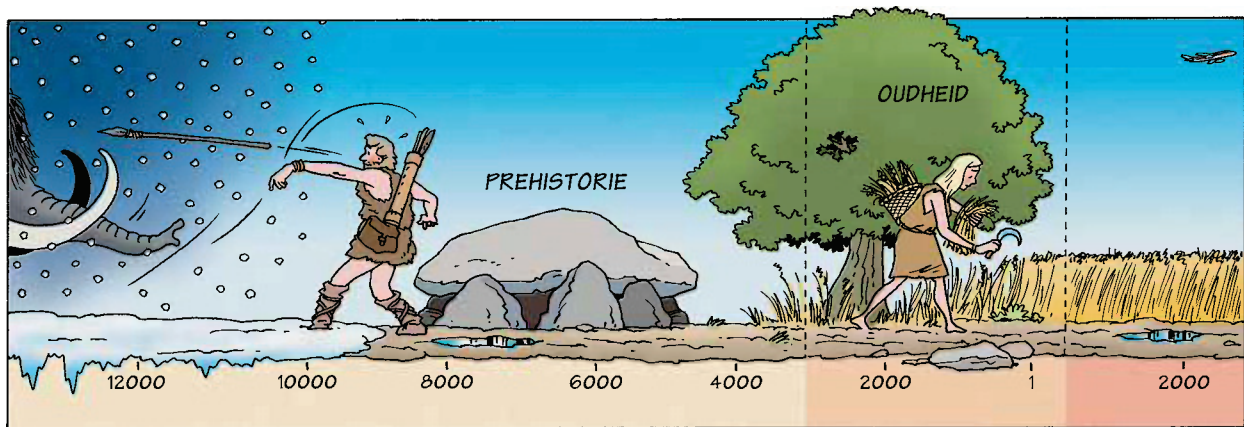
h. Conclusie

Vat samen wat de belangrijkste opbrengst voor de leerlingen en voor jou is. Je trekt korte, heldere conclusies uit je evaluatie of reflectie.

Verkleed voor het project prehistorie.

1.2 De achtergrondinformatie: Tijd van jagers en boeren (tot 3000 v.Chr.)

De allervroegste geschiedenis van 'Nederland' is vooral in de grond te vinden. In het bodemarchief zijn sporen van ijstijden, overstromingen en rivieren te vinden, zoals fossielen, zand en klei. Zo vind je in Zuid-Limburg schelpen die duiden op een verdwenen zee en in de veengronden de resten van uitgestorven plantensoorten. Strikt genomen valt dat niet onder het vak Geschiedenis. Geschiedenis gaat over mensen, en om het nog iets specifieker te omschrijven over het verleden van de menselijke cultuur.

Een basisschoolleerling maakt dit onderscheid uiteraard niet en beschouwt de dinosaurus of de mammoet net zo goed als geschiedenis als Napoleon en kastelen. Daarom geven we in deze paragraaf een ultrakort overzicht van wat ook wel Big History of kosmisch onderwijs (op Montessorischolen) wordt genoemd.

Vervolgens komen naast de eerste mensachtigen de belangrijkste prehistorische culturen aan de orde. Aan het ontstaan van de eerste stedelijke samenlevingen (een van de kenmerkende aspecten van het tijdvak van jagers en boeren en een verplicht onderdeel van de pabo-toelatingstoets) wordt een korte paragraaf besteed. Grofweg zijn er in de enorm lange periode van de prehistorie drie belangrijke stadia te onderscheiden: de tijd van de jager-verzamelaars, de revolutionaire overgang naar de landbouwsamenleving en het ontstaan van de eerste steden, buiten Europa.

In de kaders van dit hoofdstuk is onder andere aandacht voor het gebruik van bronnen en de werkwijze van de archeoloog en de historicus.

Het informatieve prentenboek *Het begin van alles* van Neal Layton (2006) begint als volgt:

“Lang, lang geleden was er niets. Geen ruimte, geen tijd, geen planeten en geen mensen. Ik was er niet en jij was er ook niet. Er was niets. Totdat...” Als je dan de pagina omslaat, spat er letterlijk een verrassende knal uit het boek.

Of er ongeveer 14 miljard jaar geleden werkelijk zo'n oerknal of big bang is geweest waarbij het heelal is ontstaan, is onderwerp van veel discussie. In ieder geval is de aarde ongeveer 4,6 miljard jaar oud. Nadat er zeeën ontstonden waarin cellen zich ontwikkelden, die vervolgens weer tot wa-

terdieren evolueerden en die weer tot amfibieën, ontstonden er landdieren. Tussen 225 miljoen en 65 miljoen jaar geleden leefden de dinosaurussen, naast andere zoogdieren. Er zijn vele fossielen van dino's gevonden, ook in Nederland. In de buurt van Maastricht zijn enkele botten gevonden van de hadrosaurus. Vanwege zijn brede bek wordt deze ook wel eendensnaveldino genoemd. Verder komen de meeste overblijfselen van dinosaurussen die in Nederland op veel plekken te bewonderen zijn uit het buitenland. De dinosaurussen zijn 65 miljoen jaar geleden plotseling uitgestorven.

Reconstructie van een schedel van een Hadrosaurus in het Natuurhistorisch Museum Maastricht.

In een periode van miljoenen jaren heeft de mens zich langzaam ontwikkeld tot de moderne mens, de homo sapiens sapiens.

Op basis van fossielen van zo'n 2 tot 1,5 miljoen jaar oud wordt de homo erectus algemeen erkend als de rechtstreekse voorouder van de moderne mens. Veel andere fossiele overblijfselen duiden echter op nog oudere wezens met menselijke trekken, zoals de rechte stand van het lichaam en de fabricage van werktuigen. Iedere nieuwe vondst kan de stamboom van de mens (achtigen) verlengen. Over de stamboom van de mens bestaat veel onenigheid en onduidelijkheid. Algemeen wordt wel aangenomen dat de eerste mensen uit Afrika stammen. De homo erectus onderscheidt zich van oudere fossielen door een grotere herseninhoud. Hierdoor was de homo sapiens in staat kunst en werktuigen te maken. Ongeveer 40.000 jaar geleden kwam de moderne mens uit Afrika naar Europa.

Tegelijkertijd leefden ook een verwant type mensachtigen, de Neanderthalers, tussen 130.000 en 35.000 jaar geleden.

Lees: Krijn

Krijn

Sinds de vondst van een schedelkapje van een Neanderthaler in de Noordzee is er bewijs voor een 'Nederlandse' Neanderthaler. Dit fossiel kreeg de naam Krijn en is te bezichtigen in Leiden. Het is tussen 40.000 en 100.000 jaar oud. De Noordzee was in de ijstijd een vlakte waar Neanderthalers leefden en jaagden. Wetenschappers hopen op nog meer vondsten van de zeebodem. De moderne mens is een ver familielid van de Neanderthaler. We stammen niet rechtstreeks van de Neanderthaler af. Veel discussie is er over veel zaken: hadden de moderne mens en de Neanderthaler contact? En hoe innig was dat? Zeker is in ieder geval dat de Neanderthaler geen primitieve onbehouwen dombo was. Zijn hersens waren zelfs groter dan die van de moderne mens.

Reconstructie van een Neanderthaler (niet Krijn), met de schedel waarop zijn gezicht is gebaseerd in zijn hand.

1.2.1 Jager-verzamelaars in het huidige Nederland

De oudste sporen die duiden op bewoning van het huidige Nederland stammen uit het mesolithicum (middensteen-tijd) en zijn zo'n 250.000 jaar oud. Op twee plaatsen zijn resten van kampen gevonden: in de Belvédère-groeve bij Maastricht en de groeve Kwintelooijen bij Rhenen. De oudste menselijke bewoners in Nederland waren waarschijnlijk Neanderthalers.

De homo erectus en de Neanderthaler voorzagen in hun onderhoud door een combinatie van jagen en verzamelen. Dat bleef zo toen zo'n 40.000 jaar geleden het volledig moderne menstype homo sapiens sapiens in Europa te vinden was. Pas recent (de periode van de voorgeschiedenis van de mens in ogenschouw genomen) veranderde de productiewijze. Zo'n 10.000 jaar geleden gingen groepen mensen in het Nabije Oosten over op landbouw.

Met andere woorden: het grootste deel van hun geschiedenis voorzagen mensen in hun onderhoud door een combinatie van jagen en verzamelen. Zij deden dit meestal in kleine nomadische groepen. Het was een succesvolle en flexibele levenswijze, omdat de natuurlijke ecosystemen er het minst door belast werden en het de mens in staat stelde zich over de wereld te verspreiden. Door te jagen en verzamelen konden de mensen in milde en strenge klimaten overleven. Vermoedelijk leefden ze van noten, zaden en planten (verzamelen), aangevuld met aas en wellicht kleine zoogdieren (jagen).

De oudste jager-verzamelaars

Om ons een beeld te vormen van het leven van de prehistorische jager-verzamelaars kunnen we kijken naar fossiele en archeologische gegevens en, met enige voorzichtigheid, naar het leven van de hedendaagse jagers en verzamelaars.

Het vergelijken van de prehistorische jager-verzamelaars met hedendaagse jagers en verzamelaars kan ons een beeld geven van gebruikte technieken. Deze vergelijking gaat echter mank op het gebied van het welvaartsniveau. In de loop van de geschiedenis zijn de jager-verzamelaars verdreven naar de marginale gebieden van de wereld. De Inuït (door hun burens uitgescholden voor Eskimo's, wat 'rauwvleeseters' betekent) leefden bijvoorbeeld oorspronkelijk in een veel milder klimaat ten zuiden van de poolcirkel. De Aboriginals leefden in de vruchtbare kuststreken van het oosten van Australië, in plaats van in het woestijnachtige midden en noorden.

Het beeld van de prehistorische jager-verzamelaars werd lang bepaald door het idee dat zij een voortdurende

strijd tegen de hongerdood voerden. Deze veronderstelling was niet gebaseerd op onderzoek, maar op een waardeoordeel. Dat gebeurde in een tijd waarin vooruitgang werd afgemeten aan de hand van de mate van industrialisatie en machinale productie. Het leven van natuurvolkten werd in vergelijking daarmee als primitief en achterlijk beschouwd. De hedendaagse wetenschap geeft een ander beeld van het leven van de prehistorische jager-verzamelaars. Zij baseert zich op onderzoek. De onderzoeksresultaten op een rij geven de volgende informatie over het leven van de prehistorische jager-verzamelaar:

- Zij stelden een voedzaam menu samen uit een gering deel van het totale aanbod.
- Zij besteedden maar een klein deel van de dag aan het zoeken naar voedsel en andere vormen van arbeid.
- Er bleef dus veel tijd over voor ontspanning en ceremoniële bezigheden.

Een heldere bron?

Geschiedschrijvers kunnen niet zonder bronnen. Met historische bronnen worden geen klaterende of opborrelende waterbronnen in een pittoresk stadje bedoeld, maar het gaat om zeer uiteenlopend *bewijsmateriaal*, het gereedschap van de historicus. Bron is dus wellicht een vreemd gekozen term, maar wordt zeer algemeen gebruikt sinds de negentiende eeuw. De historische bronnen die gebruikt worden om het verleden te onderzoeken, zijn zo uiteenlopend dat er een nadere onderverdeling in is gemaakt:

- *Primaire bronnen*. Dit zijn bronnen uit de tijd die bestudeerd wordt. Ze kunnen geschreven en ongeschreven zijn. Denk aan ooggetuigenverslagen of restanten van een bouwwerk.
- *Secundaire bronnen*. Dit zijn bronnen die voortbouwen op primaire bronnen: de tijd wordt achteraf gereconstrueerd en geïnterpreteerd. Je bent nu in een secundaire bron aan het lezen.

Op de basisschool leren kinderen spelenderwijs bronnen te hanteren. Bij de lessuggesties in dit boek vind je daarvan voorbeelden. Overigens is er ook kritiek op deze indeling in primaire en secundaire bronnen. Keith Barton (2005) spreekt liever van *original historical sources*.